

**Τυπολογίες της ελληνικής μετανάστευσης και στερεοτυπικές απεικονίσεις των
Ελλήνων μεταναστών στην Αίγυπτο στη στροφή του 20^{ου} αιώνα**

Μάριος Παπακυριακού

Σε ένα δημοσίευμα στον αθηναϊκό τύπο ο «Αιγυπτιώτης Ελληνισμός» περιγραφόταν ως ένα «από τα τελευταία δείγματα της εκτός κρατικών ορίων κοσμοπολίτικης ελληνικότητας», ενώ ο «Ελληνισμός της Αμερικής» ως ένα «τυπικό έργο του σύγχρονου ελλαδικού έθνους-κράτους». Η αντιπαραβολή αυτή, με αφορμή δύο ταινίες (την «Αλεξάνδρεια» και το «Γάμος αλά Ελληνικά»), είναι συνέπεια των ανησυχιών του αρθρογράφου αναφορικά με την πρόσληψη του κυρίαρχου «δυτικού παραδείγματος» του «εκσυγχρονισμού». Σύμφωνα με τον Γιανναρά, ο «Αιγυπτιώτης» αποτέλεσε τμήμα αυτού «δίχως ίχνος μειονεξίας», αφού στην Αίγυπτο «ακόμα και ο μετριότερος οικονομικά είχε επίγνωση πολιτιστικής υπεροχής, αρχοντικής (λόγω πολιτισμού) καταγωγής [και μιλούσε, πέρα από τη μητρική του] δύο ή και τρεις ευρωπαϊκές γλώσσες. Αλλά δίχως τον κομπασμό ή την επιτήδευση του τάχα σπουδαίου φραγκολεβαντίνου επαρχιώτη» οι επιδράσεις της «Ευρώπης» στον τρόπο ζωής του δε μείωναν ούτε αλλοίωναν τη «συνειδητή και έκδηλη, θαρρετά προβαλλόμενη, ελληνικότητά του», αντίθετα με την «προγονολαγνεία» και τον «εθνικιστικό επαρχιωτισμό» που αποδίδονται στους «γηγενείς Ελλαδίτες». Όσο για τους «απόδημους Ελλαδίτες» στην Αμερική, που περιγράφονται ως έχοντες μια «κιτς» αισθητική, «το ευρωπαϊκό ένδυμα [...] είναι μίμηση, αναγκαία υπεραναπλήρωση μειονεξίας».¹

Αν οι περιγραφές που παρουσιάστηκαν μπορεί να αποδοθούν σε υπερβολές του αρθρογράφου, που προσπαθεί να δικαιολογήσει την κριτική του στο παρόν μέσα από επιλεγμένα γενικευτικές οπτικές του παρελθόντος, μια ανάλογη αντιπαραβολή είναι πάντως αρκετά διαδεδομένη σήμερα. Η εικόνα των πάμφτωχων μεταναστών, στοιβαγμένων στο κατάστρωμα ενός πλοίου για την Αμερική, με όνειρα για μια

---

¹ Χρήστου Γιανναρά, «Ελληνισμός της Αλεξάνδρειας και του Σικάγου», http://www.ekathimerini.gr/4dcgi/_w_articles_columns_1_11/05/2008_269485

γρήγορη οικονομική επιτυχία, ή των «Μπρούκληδων», των νεόπλουτων «Ελληνοαμερικάνων», που όταν επέστρεφαν από κάποια επίσκεψή τους στην Ελλάδα (στη δεύτερη θέση, βέβαια) επιδείκνυαν τον (όποιο) πλούτο τους,² είναι κυρίαρχη για την υπερατλαντική μετανάστευση. Ο επιτυχημένος οικονομικά Έλληνας στην Αμερική απεικονίζεται συνήθως στο πρότυπο του κύριου «Παραλή», του επιδεικτικά νεόπλουτου «Ελληνοαμερικάνου» με τα σπασμένα ελληνικά στους «Απάχηδες των Αθηνών», τη διάσημη επιθεώρηση του Μεσοπολέμου, που μεταπολεμικά έγινε και ταινία. Από την άλλη, οι Έλληνες από την Αίγυπτο αναγνωρίζονται συχνά ως πλούσιοι (αλλά όχι νεόπλουτοι) και καλλιεργημένοι άνθρωποι, κάποτε μάλιστα σε σύγκριση ακριβώς με τους Έλληνες της Αμερικής.³ Ακόμα και σε ένα περιοδικό των κοινωνικών επιστημών, όπως τα «Ιστορικά», η αποθανούσα Έρα Σιγάλα-Βρανούση παρουσιάζεται ως εκπρόσωπος για μια «συλλογική ιδιοτυπία του αιγυπτιακού ελληνισμού», που συνίσταται σε «γλωσσομάθεια, πνευματική πειθαρχία, κοσμοπολιτικούς ορίζοντες, ευρύτητα ενδιαφερόντων» κ.ο.κ.⁴ Οι Έλληνες της Αιγύπτου, σε αντίθεση με τους ανώνυμους (ή τους κύριους «Παραλήδες») της Αμερικής, είναι συνήθως επώνυμοι, «κοσμοπολίτες» και μορφωμένοι, είναι οι «Καβάφηδες» και οι «Μπενάκηδες».

Στο κείμενο αυτό θα επικεντρωθώ στη χρονική συγκυρία του τέλους του 19^{ου} και των αρχών του 20^{ου} αιώνα, περίοδο όπου εστιάζει και η διδακτορική διατριβή μου.* Η Αίγυπτος και οι Ηνωμένες Πολιτείες αποτελούσαν τους δύο σημαντικότερους προορισμούς για τους Έλληνες μετανάστες εκείνης της εποχής, με τον αριθμό των Ελλήνων στη στροφή του αιώνα να ξεπερνά τις 100.000 σε κάθε μια από τις δύο περιπτώσεις. Αναφορικά με τους όρους που χρησιμοποιώ στο παρόν κείμενο, αφενός υπάρχει το πρόβλημα του προσδιορισμού κάποιου ως Έλληνα, ζήτημα που δεν αφορά μόνο τα υπαρκτά ή επιδιωκόμενα όρια ενός ελληνικού κράτους. Εφόσον δεν θεωρώ χρήσιμη ή ικανοποιητική μια ουσιοκρατική εκδοχή προσδιορισμού του Έλληνα, ένα

---

² Μπάμπης Ι. Μαρκέτος, *Οι Ελληνοαμερικάνοι. Ιστορία της ελληνικής ομογένειας των Η.Π.Α.*, Παπαζήσης, Αθήνα 2006 [1976], σ. 34· Theodore Saloutos, *They remember America: the story of the repatriated Greek-Americans*, University of California Press, Μπέρκλεϋ και Λος Άντζελες 1956, σ. 63-64.

³ Theodore Saloutos, *ό.π.*, σ. 130.

⁴ Τα Ιστορικά, «Χρονικό: Έρα Σιγάλα-Βρανούση (1932-2006)», *Τα Ιστορικά, Τόμος 23 – τεύχος 44, Ιούνιος 2006*, σ. 218.

* Το κείμενο αυτό προέκυψε μέσα από ερωτήματα και ευρήματα της έρευνας που βρίσκεται σε εξέλιξη από το 2007, με θέμα τους Έλληνες στην αποικιακή Αίγυπτο. Η έρευνα, η οποία εκπονείται στο πλαίσιο διδακτορικής διατριβής στο *Ελεύθερο Πανεπιστήμιο του Βερολίνου*, υποστηρίζεται από το 2008 με υποτροφία από το *Ίδρυμα Κρατικών Υποτροφιών*.

βασικό ερώτημα της διατριβής μου συνιστά η ιστορικοποίηση της διαδικασίας μέσα από την οποία προσδιορίζεται κάποιος ως Έλληνας ή όχι στη συγκεκριμένη συγκυρία και σε μια διαδικασία που, στη δική μου αντίληψη, δεν είναι ούτε αυτονόητη ούτε τελεολογική. Ωστόσο, η διαδικασία αυτή στους μετανάστες δεν θα με απασχολήσει περισσότερο στο κείμενο αυτό, αφού η εστίαση είναι αλλού, οπότε η χρήση του «Έλληνας» στην Αίγυπτο ή την Αμερική της εποχής συνειδητά γίνεται χαλαρά και ακολουθώντας τις αναφερόμενες πηγές. Όσον αφορά τον όρο «μετανάστης», δεν έχουμε να κάνουμε απλά ή υποχρεωτικά με τη μετακίνηση ανθρώπων από μια χώρα σε μιαν άλλη, με στόχο τη μόνιμη εγκατάσταση· ακόμα και αν αυτή είναι η πρόθεσή τους, κάτι που δεν ισχύει πάντοτε, στην πράξη συχνά έχουμε επιστροφή στη χώρα προέλευσης ή μετακίνηση σε μια τρίτη χώρα. Υπάρχουν επιπλέον άλλα ζητήματα που θέτουν προβλήματα, όπως από ποιο χρονικό σημείο και μετά ή μέχρι πότε μπορεί να περιγραφεί κάποιος ως «μετανάστης» ή τι γίνεται με όσους μεταφέρουν την έδρα κατοικίας και το επίκεντρο των δραστηριοτήτων τους σε άλλα μέρη μέσα σε ένα κράτος, όπως συνέβαινε συχνά στην Οθωμανική Αυτοκρατορία της εποχής αυτής, τμήμα της οποίας αποτελούσε ακόμα, τυπικά έστω, η Αίγυπτος. Θα χρησιμοποιήσω εδώ έναν επίσης κατά το δυνατόν χαλαρό ορισμό του «μετανάστη», έχοντας πάντα στο μυαλό την πολυπλοκότητα των δικτύων, πολύ πιο χρήσιμη από ένα απλοϊκό σχήμα απώλειας / αφομοίωσης από το ένα «έθνος-κράτος» στο άλλο.

Έχει γίνει αναφορά σε μια «ενδιάμεση μορφή ελληνικής μετανάστευσης», ανάμεσα στις κλασικές εμπορικές παροικίες και τη μαζική υπερατλαντική μετανάστευση. Αυτή η «ενδιάμεση» μορφή μετανάστευσης αφορούσε και άλλες ομάδες πέρα από τους εμπόρους των κλασικών «παροικιών», όπως για παράδειγμα μορφωμένους επαγγελματίες, υπαλλήλους, μικροϊδιοκτήτες κ.ο.κ., οι οποίοι κατευθύνθηκαν προς διάφορα αστικά κέντρα της Μεσογείου και της Μαύρης Θάλασσας.⁵ Σε πόλεις όπως η Αλεξάνδρεια ή η Σμύρνη «η παρουσία μιας δυναμικής εμπορικής ελίτ και τα ειδικά προνόμια, που τους παρέχονταν μέσω του συστήματος των διομολογήσεων, προσέδιδαν στους έλληνες μετανάστες σημαντικό κοινωνικό κύρος και πολιτική ασφάλεια», αντίθετα με την «εντελώς διαφορετική εμπειρία» της μετανάστευσης στις Ηνωμένες Πολιτείες, όπου οι Έλληνες μετανάστες έφθαναν «πουλώντας την εργατική

---

⁵ Αλέξανδρος Κιτρορέφ, «Η υπερατλαντική μετανάστευση», στο: Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιστημονική επιμέλεια), *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα, Οι Απαρχές, 1900-1922, Α' Τόμος, Μέρος 1^ο*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2002, σ. 124.

τους δύναμη κυρίως ως ανειδίκευτοι εργάτες». Ο Κιτροέφ συμπεραίνει ότι σε πολλές περιπτώσεις στην Αμερική, αν και αρχικά συγκροτήθηκε ένα «μεταναστευτικό προλεταριάτο», μακροπρόθεσμα σημειώθηκε μια «θεαματική κοινωνική κινητικότητα», ενώ από την άλλη η κοινωνική διαστρωμάτωση «στις παλαιού τύπου ελληνικές παροικίες» ήταν πιο «στατική». ⁶ Δεν επιθυμώ να αναιρέσω πλήρως αυτές τις διαπιστώσεις και διαχωρισμούς. Από την ως τώρα έρευνά μου, έχω την αίσθηση ότι δεν υπάρχουν δύο εντελώς άσχετοι μεταξύ τους κόσμοι, αυτός των στατικών «παλαιού τύπου παροικιών» και αυτός της υπερατλαντικής μετανάστευσης ενός «προλεταριάτου». Ακόμα και αν η αναφορά όμως σε μια «ενδιάμεση μορφή» αναγνωρίζει ότι, στην περίπτωση για παράδειγμα της Αιγύπτου, αυτή η τυπολογία είναι προβληματική, μια «εντελώς διαφορετική εμπειρία» του «υπερατλαντικού» μοντέλου μετανάστευσης εξακολουθεί να αντιπαραβάλλεται σε αυτήν.

Στη χρονική συγκυρία της στροφής του 20^{ού} αιώνα συναντάμε μια ιδιαίτερη κοινωνική κινητικότητα και στις λεγόμενες «παλαιού τύπου παροικίες». Σημαντικός αριθμός Ελλήνων φτάνει στην Αίγυπτο «πουλώντας την εργατική του δύναμη». Αλλά και στην Αμερική η κοινωνική άνοδος για μεγάλο αριθμό Ελλήνων μεταναστών δεν υπήρξε τόσο θεαματική, ενώ ένας μεγάλος αριθμός από αυτούς την εγκατέλειψαν σε μικρό χρονικό διάστημα. ⁷ Επιπλέον, η αυξημένη κινητικότητα των Ελλήνων της στροφής του αιώνα στον χώρο, όταν δηλαδή με σχετική ευκολία επέλεγαν να εγκατασταθούν στην Αίγυπτο, από εκεί στην Αμερική, πίσω στη Σμύρνη, μετά στην Αθήνα, ξανά στην Αίγυπτο κ.ο.κ., ανάλογα με τις επαγγελματικές ευκαιρίες, τους γνωστούς τους και την εκτίμησή τους ως προς την πιθανή επιτυχία τους στη συγκυρία, είναι ένας πρόσθετος παράγοντας που δυσχεραίνει τη διάκριση σε δύο μεγάλα σύνολα, τους «προλετάριους» μετανάστες και τις «εμπορικές παροικίες», όπως άλλωστε και την άλλη συνηθισμένη διάκριση ανάμεσα σε δύο ομοιογενή και άσχετα μεταξύ τους σύνολα, τους Έλληνες του ελληνικού κράτους και τους «Εξω Έλληνες». Η τελευταία εξάλλου περιγραφή μετέφερε μαζί της συχνά μια παραπλανητική, ομογενοποιητική εικόνα επιτυχημένου (εφόσον ήταν σε άλλο κράτος, από το διεφθαρμένο ελληνικό), πατριώτη (εφόσον έστελνε λεφτά στο

---

⁶ Στο ίδιο, σ. 125-126.

⁷ Μόνο στην περίοδο 1908-1930, υπολογίζεται ότι το 60% των Ελλήνων μεταναστών στις Ηνωμένες Πολιτείες επέστρεψαν στους τόπους προέλευσής τους: Ιωάννα Λαλιώτου, *Διασχίζοντας τον Ατλαντικό. Η ελληνική μετανάστευση στις ΗΠΑ κατά το πρώτο μισό του εικοστού αιώνα (Μετάφραση: Πελαγία Μαρκέτου)*, Πόλις, Αθήνα 2006 [2004], σ. 148.

ελληνικό κράτος) Έλληνα, με μόρφωση και αντιλήψεις ιδιαίτερες. Χωρίς να επιθυμώ να καταλήξω σε έναν απόλυτο σχετικισμό, μου φαίνεται εύλογη η επισήμανση της Σκοπετέα ότι μεταξύ των κατοίκων του ελληνικού κράτους και των «Εξω Ελλήνων» στις αρχές του 20^{ου} αιώνα δεν υπήρχαν ούτε ορατά στεγανά, «ούτε μια γενικευμένη και συνεπής συνείδηση διαφορετικότητας, πέρα από ορισμένα περιστασιακώς απαντώμενα αμοιβαία στερεότυπα, στο σιωπηρό αναμάσημα της παλαιάς διαμάχης αυτοχθονισμού-ετεροχθονισμού».⁸

Η «ανθεκτικότητα» των μεταναστών και ο κίνδυνος «απώλειας» τους για το έθνος

Μια συνήθης οπτική στη στροφή του αιώνα ανακάλυπτε στην Αίγυπτο μίαν «άλλη» Ελλάδα που «συμπαγής, ομογενής, ακατάβλητος [...] κληρονόμος του αρχαίου εκπολιτιστικού πνεύματος», κατακτούσε τότε «ό,τι άλλοτε έκτισε ή κατέκτησε διά της σπάθης» στην ίδια επιχειρηματολογία η Αίγυπτος, αλλά και τα ενδότερα της Αφρικής, προτεινόταν ως «ευρύ πεδίο ενεργείας δι' όλους μας», αντίθετα με τη μετανάστευση πέρα από τον ωκεανό, όπου ο Έλληνας «δυστυχεί και εξαμερικανίζεται», όταν στην Αφρική μπορούσε να «πλουτίζει και εξελληνίζει».⁹ Η Αίγυπτος δεν θεωρούνταν ούτε «ο Αμερικανικός λαβύρινθος, ούτε η αδηφάγος Ρωσική χοάνη των λαών» και η «αφομοίωση» των «ομογενών» σε αυτήν, επιπλέον και για θρησκευτικούς λόγους, υποστηριζόταν ότι ήταν ένα πολύ περιορισμένο φαινόμενο.¹⁰ Σε κατοπινές αφηγήσεις Ελλήνων της Αιγύπτου σημειώνεται, σε αντιπαραβολή μάλιστα με την Αμερική, ο σπάνιος «εξαραβισμός» ή «λεβαντινισμός» των Ελλήνων στην Αίγυπτο, με τη γλώσσα να επισημαίνεται ως ένας ακόμα καθοριστικός παράγοντας, πέρα από τη θρησκεία.¹¹ η θρησκευτική διαφορά μάλιστα περιγράφεται ακόμα και ως ένα «ανυπέρβλητο τείχος».¹² Μια άλλη διαπίστωση, ενδεικτική της εικόνας που έχει διατηρηθεί για τους Έλληνες στην Αίγυπτο μέσα από

---

⁸ Έλλη Σκοπετέα, «Οι Έλληνες και οι εχθροί τους, Η κατάσταση του έθνους στις αρχές του εικοστού αιώνα», στο: Χρήστος Χατζηιωσήφ, *ό.π.*, *Α' Τόμος, Μέρος 2^ο*, σ. 30.

⁹ Τανάγρας Άγγελος, «Από το ταξίδι της μοίρας: η Αλεξάνδρεια», *Εμπρός*, Αθήνα 31 Οκτωβρίου 1904.

¹⁰ Μιχαήλ Α. Δένδια, *Αι ελληνικαί παροικίαι ανά τον κόσμον. Μελέτη ιστορική και πολιτική καταρτισθείσα επί τη βάσει επισήμων εκθέσεων και ιδιωτικών πληροφοριών, δημοσιογραφικών ειδήσεων, βιβλίων, στατιστικών κ.λ.π.*, Αθήνα 1919, σ. 78.

¹¹ Τίμος Μαλάνος, *Αναμνήσεις ενός Αλεξανδρινού*, Μπουκουμάνης, Αθήνα 1971, σ. 360.

¹² Μανώλης Γιαλουράκης, *Η Αίγυπτος των Ελλήνων, συνοπτική ιστορία του ελληνισμού της Αιγύπτου*, Καστανιώτης, Αθήνα 2006 [1967], σ. 388.

την υπάρχουσα βιβλιογραφία, είναι ότι αυτοί ήταν μια λιγότερο πορώδης και ανοιχτή στον κόσμο γύρω της κοινότητα, σε σχέση για παράδειγμα με τους Έλληνες στην Οδησό.¹³

Τέτοιες διαπιστώσεις προκύπτουν από το, προβληματικό κατά τη γνώμη μου, σχήμα που θέλει τους Έλληνες της Αιγύπτου μια ομοιογενή από θρησκευτικής απόψεως ομάδα ορθόδοξων χριστιανών σε μια αμιγώς μουσουλμανική χώρα. Δεν υποτιμώ τη σημασία της θρησκευτικής διαφοράς ανάμεσα σε πολλούς Έλληνες στην Αίγυπτο και στην πλειονότητα των Αιγυπτίων, κάτι που, ειδικά στην περίοδο του «Ανατολικού Ζητήματος», μπορούσε να έχει ακόμη και πολιτικές συνεπαγωγές. Ωστόσο, αναφορές σε μια αντίστοιχη «ανθεκτικότητα» των Ελλήνων στην Αμερική, ως «νότιων» και με έντονο «πνεύμα παροικισμού»,¹⁴ θα έπρεπε ίσως να προβληματίσουν για τον βαθμό που τα δύο μοντέλα μετανάστευσης θα έπρεπε να εξετάζονται ως αντίθετα. Ακόμα, στην υπό εξέταση περίοδο ελάχιστοι από τους Έλληνες που ζούσαν στην Αίγυπτο είχαν μάθει αραβικά, ωστόσο δεν ήταν ιδιαίτερα πολλοί και οι Έλληνες μετανάστες που γνώριζαν αγγλικά στα πρώτα χρόνια παρουσίας τους στην Αμερική· μάλιστα, η απροθυμία των τελευταίων να μάθουν αγγλικά αναφέρεται και ως παράγοντας που εξήπτε τα εκεί πάθη κατά των Ελλήνων.¹⁵

Όπως προκύπτει από τον τοπικό τύπο της εποχής, οι Έλληνες αρθρογράφοι στην Αίγυπτο, όταν ασχολούνταν με την αιγυπτιακή επικαιρότητα, ενδιαφέρονταν κυρίως για τη διαφύλαξη των διομολογήσεων και τη διασφάλιση της συνέχισης των ελληνικών οικονομικών δραστηριοτήτων σε συνθήκες ασφαλείς. Αλλά και στην άλλη πλευρά του Ατλαντικού την ίδια εποχή, αν οι πολιτικές συνθήκες διέφεραν από αυτές της αποικιακής Αιγύπτου, υπήρχε ωστόσο μια ανάγκη διασφάλισης δικαιωμάτων ή προστασίας από επιθέσεις του «όχλου» κατά ελληνικών καταστημάτων σε αμερικανικές πόλεις, με τις περιγραφές τέτοιων περιστατικών στον αιγυπτιακό ελληνικό τύπο να μην διαφέρουν σημαντικά από τις περιγραφές αντίστοιχων

---

¹³ Patricia Herlihy, «The Greek Community in Odessa, 1861-1917», *Journal of Modern Greek Studies*, Τόμος 7, Αριθμός 2, Οκτώβριος 1989, σ. 247.

¹⁴ Ιωάννου Τουρνάκη, *Μετανάστευσις και μεταναστευτική πολιτική εν Ελλάδι*, Αθήνα 1923, σ. 15-16.

¹⁵ Dan Georgakas, «The Greeks in America», *Journal of the Hellenic Diaspora*, Τόμος XIV, Αριθμός 1-2, άνοιξη - καλοκαίρι 1987, σσ. 22, 27· Theodore Saloutos, *ό.π.*, σσ. 14-15, 19· Μπάμπης Ι. Μαρκέτος, *ό.π.*, σ. 34.

περιστατικών βίας στην ίδια την Αίγυπτο.¹⁶ Για τη συμμετοχή των Ελλήνων στους αμερικανικούς θεσμούς η αποφασιστική καμπή δεν υπήρξε παρά μόνο ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος, με τους Έλληνες που έγιναν μαζικά Αμερικανοί υπήκοοι, συχνά κατόπιν υπηρεσίας τους στον αμερικανικό στρατό.¹⁷ μόνο τότε εντείνεται μια διαδικασία που οδηγεί στη διαμόρφωση του «Ελληνο-αμερικάνου», ενός Αμερικάνου ελληνικής καταγωγής, ως μιας λύσης που θα διασφάλιζε τη μακροπρόθεσμη παραμονή στις Ηνωμένες Πολιτείες, αλλά και τη διατήρηση μιας μορφής ελληνικότητας.¹⁸ Στην Αίγυπτο, πάλι, η διαμόρφωση στην ίδια περίοδο όχι ενός αντίστοιχου «Ελληνο-αιγύπτιου», ενός Αιγύπτιου ελληνικής καταγωγής, αλλά ενός «Αιγυπτιώτη [ούτε καν Αιγύπτιου] Έλληνα», μπορεί να εξηγηθεί με τις ανάλογες ανάγκες «προσαρμογής» στις πιέσεις και στους μετασχηματισμούς της αιγυπτιακής εθνικής ιδεολογίας, αλλά φανερώνει και τη διατήρηση μιας σταθερής απόστασης από τους Αιγύπτιους, γεγονός που εξηγεί εν μέρει και τις δυσκολίες που αντιμετώπισαν στη συνέχεια οι πλείστοι Έλληνες της Αιγύπτου. Η επιλογή πάντως δεν υπήρξε αυτονόητη ή τελεολογικά προσδιορισμένη, ούτε στις Ηνωμένες Πολιτείες, ούτε στην Αίγυπτο, αλλά καθορίστηκε τόσο από τις πολιτικές των ίδιων των κρατών, όσο και από τις στρατηγικές που επικράτησαν στο πρώτο μισό του 20^{ού} αιώνα στους μετανάστες.

Οικονομικές προσδοκίες και ενδείξεις νεοπλουτισμού στην Αίγυπτο

Κάποιοι άλλοι κοινοί τόποι αναφορικά με τους Έλληνες της Αιγύπτου ήδη στη στροφή του 20^{ού} αιώνα σχετίζονταν με την οικονομική τους επιτυχία. Σύμφωνα με μια ενδεικτική περιγραφή, οι Έλληνες στην Αίγυπτο, «ολιγαρχείς, δραστήριοι, ευφυείς, κατορθούσι να επιβάλλονται και να προτιμώνται. Πολύγλωσσοι υπό της ανάγκης και των περιστάσεων γινόμενοι [...] κατορθούσι πολλά». Ο Έλληνας στην Αίγυπτο, «κατέχων θέσιν επίζηλον, τιμά εαυτόν και το έθνος του. Εν δειναίς δε της πατρίδος περιστάσεσιν [στη συγκυρία μετά από τον πόλεμο του 1897] εκπληροί

---

¹⁶ «Επίθεσις κατά των Ελλήνων εις την Αμερικήν», *Ταχυδρόμος*, Αλεξάνδρεια, 7 / 20 Ιουλίου 1907· «Αι καταστροφαί των εν Ομάχα Ελλήνων», *Τηλέγραφος*, Αλεξάνδρεια 18 / 1 Μαΐου 1909.

¹⁷ Μπάμπης Ι. Μαρκέτος, *ό.π.*, σ. 127.

¹⁸ Για τη διαμόρφωση του «Ελληνο-αμερικάνου» στον Μεσοπόλεμο, έστω και αν υπήρχε ακόμη ένα ζήτημα ως προς την έμφαση στο ένα ή το άλλο στοιχείο προσδιορισμού, βλ.επε: Αλέξανδρος Κιτρορέφ, *ό.π.*, σ. 165-170.

ενθουσιωδώς το προς την πατρίδα καθήκον». ¹⁹ Πέρα από την αναγωγή ατομικών επιτευγμάτων σε «τιμή για το έθνος», συχνή ήταν και η αναφορά στην προοπτική απόκτησης μεγάλων περιουσιών κατά το παράδειγμα του Αβέρωφ, προοπτική που προβαλλόταν και στον τοπικό τύπο νησιών, από τα οποία προέρχονταν αρκετοί μετανάστες. ²⁰ Ενδιαφέρον είναι ακόμα πως το πρότυπο της οικονομικής επιτυχίας στην Αίγυπτο ή στη Μαύρη Θάλασσα υποστηρίζεται πως υπήρχε στο μυαλό και μεταναστών προς την Αμερική, που ονειρεύονταν «Έλληνας Άστορ και Βάντερμπιλτ και Ροκφέλερ, νέους Σίνας και Ζάππας και Αβέρωφ και Συγγρούς», ²¹ ενώ οι πόλεις της Αμερικής έμοιαζαν στη φαντασία τους με «το Γαλάζιον, την Βραΐλαν, την Οδησσόν, το Κάιρον, την Αλεξάνδρειαν, φυτώρια τόσων εθνικών ευεργετών». ²²

Πέρα από την προσδοκία της οικονομικής επιτυχίας και την αίγλη του «ευεργετισμού», όμως, συχνά συναντάται και η περιγραφή, ειδικά των Αλεξανδρινών, ως νεόπλουτων και επιδειξιών· ήδη μάλιστα στα μέσα του 19^{ου} αιώνα μια τέτοια συμπεριφορά θεωρούνταν ως επικρατούσα. ²³ Σύμφωνα με ένα συχνά εμφανιζόμενο στερεότυπο, που θα μπορούσε να ξενίσει όποιον έχει υπόψη του τις άφθονες μεταγενέστερες αναφορές στην «πόλη του Καβάφη», οι Έλληνες της Αλεξάνδρειας «θύουσι κατά προτίμησιν ήδη εις τον Κερδών, ως άλλοτε έθνον εις τον Λόγιον Ερμήν», ²⁴ ενώ σύμφωνα με μιαν άλλη ανάλογη περιγραφή για τους πλούσιους στην Αίγυπτο «Το χρήμα είνε ο Θεός, όπερ μετά του Βάκχου και της Αφροδίτης, αποτελεί την λατρευομένην Τριάδα». ²⁵ Ένας επισκέπτης από την Ελλάδα προκάλεσε διάφορες αντιδράσεις, όταν δημοσίευσε τις εντυπώσεις του, με περιγραφές για την Αλεξάνδρεια ως «βρωμερή» και με έντονο τον «ουλισμό». Πιο ειδικά, περιέγραψε τους εκεί Έλληνες ως κυρίως τοκογλύφους και χρηματιστές «εις βάρος του σκλάβου αυτού λαού», στην Αίγυπτο, έναν τόπο «μπακάληδων και

---

¹⁹ Σταυρουλάκης Ν., «Οδοιπορικά σημειώσεις – γ' μέρος», *Αναγέννησις*, Ρέθυμνο 20 Φεβρουαρίου 1899.

²⁰ Γιώργος Μουτάφης, «Η παρουσία Σαμίων στη Μικρά Ασία και Αίγυπτο κατά την ηγεμονική περίοδο 1875-1912: Κίνητρα και καταστάσεις», στο: Πρακτικά Συνεδρίου, *Η Σάμος από τα Βυζαντινά Χρόνια μέχρι σήμερα, Τόμος Β'*, Πνευματικό Ίδρυμα Σάμου «Νικόλαος Δημητρίου», Αθήνα 1998, σ. 122.

²¹ Εμμανουήλ Λυκούδης, *Οι μετανάσται*, Πρόσκοπος, Νέα Υόρκη 1919 [Αθήνα 1903], σ. 27.

²² Στο ίδιο, σ. 48.

²³ Γεωργίου Κ. Τυπάλδου (υιού), *Ανατολικά Επιστολαί, Σμύρνη, Αίγυπτος, Παλαιστίνη*, Αθήνα 1859, σ. 59.

²⁴ Ραγκαβής Α[λέξανδρος] Ρ[ίζος], «Εκδρομή εις Αίγυπτον – α' μέρος», *Εστία Εικονογραφημένη*, Αθήνα 31 Ιουλίου 1888, σ. 482.

²⁵ Φιλάδελφος ο νεότερος, «Επιστολαί εξ Αιγύπτου», *Ακρόπολις Φιλολογική, Τεύχος 9*, Αθήνα 27 Μαρτίου 1888, σ. 130.

μεσιτών, τραπεζιτών και χρηματιστών [όπου] όταν ομιλούν περί λογίων, το πράττουν μετά του μεγαλειτέρου οίκτου δια τους ανθρώπους αυτούς, οι οποίοι τους ενοχλούν ενίοτε με τα βιβλία των». Μια αλεξανδρινή εφημερίδα, πάντως, παραθέτοντας αυτές τις περιγραφές, σχολίαζε ότι «αληθώς δ' εχρειάζετο άνθρωπος εντελώς ανεξάρτητος όπως περιγράφη μετά πάσης ακριβείας τα κακά και τας ελλείψεις της Αλεξανδρείας και των Αλεξανδρέων».²⁶ Σε αυτές τις περιγραφές, που αποδίδουν συλλογικά αρνητικές ιδιότητες με την ευκολία που άλλα κείμενα έβλεπαν την ατομική επιτυχία ως τιμή για το έθνος, μπορούν να προστεθούν επικρίσεις για τους «παραδόπιστους» Έλληνες της Αιγύπτου, τους «φυγόστρατους βαμβακοπατριώτες», με την «πρόστυχη», φιλοχρήματη προέλευση, χωρίς καμιά οικογενειακή ή άλλη παράδοση να συγκρατεί τα πιο ταπεινά τους ελατήρια.²⁷ Περιγράφοντας μια εκκλησία στο Κάιρο, ο Φίλιππος Δραγούμης σχολίαζε επιπλέον ότι «ο χαρακτήρας της επίδειξης των νεόπλουτων Ρωμιών του Καΐρου δεν μπορούσε να φανεί πιο καθαρά»,²⁸ ενώ άλλες μαρτυρίες της εποχής αναφέρονται στην επιδεικτική γαλλοφωνία – με πολλά λάθη μάλιστα – των εκεί νεόπλουτων Ελλήνων, με την επισήμανση, πάντως, ότι αντίστοιχα φαινόμενα μπορούσε να συναντήσει κανείς και στην Αθήνα.²⁹

Όπως όλες οι αναπαραγόμενες στερεοτυπικές απεικονίσεις, αυτού του είδους οι περιγραφές απηχούν εν μέρει και το τι περίμενε κανείς να δει, έχοντας στο μυαλό του μιαν εικόνα, την οποία μπορούσε να γενικεύσει σε κάθε αφορμή που του παρουσιαζόταν, ειδικά αν ήθελε να στηρίξει με αυτήν και πολιτικά επιχειρήματα, όπως στην περίπτωση του Δραγούμη. Εξαρτάται ακόμα από το με ποιους ανθρώπους ερχόταν σε επαφή ο καθένας πηγαίνοντας στην Αίγυπτο, κάτω από ποιους όρους και σε ποιες περιστάσεις βρισκόταν εκεί. Στα τέλη του 19^{ου} αιώνα, ο Τσοκόπουλος είχε ακούσει ότι «καλαμαράδες [όπως περιφρονητικά χαρακτηρίζονταν οι άνθρωποι των γραμμάτων] δεν θα εύρης εδώ [στην Αίγυπτο]», ωστόσο στην πορεία διαπίστωσε ότι «μεθ' όλην την σημερινήν της επίδοσιν εις την λατρείαν του Ερμού του Κερδώου, [η Αλεξάνδρεια] διατηρεί πάντοτε εκλεκτήν ομάδα λογίων».³⁰ Από την άλλη, η Πηνελόπη Δέλτα θυμάται ότι στο παιδικό της μυαλό υπήρχε μια εικόνα

²⁶ *Ομόνοια*, Αλεξάνδρεια 23 / 4 Ιουνίου 1895.

²⁷ Φιλίππου Στεφ. Δραγούμη (εισαγωγή-επιμέλεια-σχόλια Γιώργος Ι. Ιωάννου), *Ημερολόγιο. Αλεξάνδρεια 1916*, Δωδώνη, Αθήνα / Γιάννινα 1984, σσ. 54-55 και 165-166.

²⁸ Στο ίδιο, σ. 127.

²⁹ Ραγκαβής Α[λέξανδρος] Ρ[ίζος], *ό.π.*, σ. 482-483.

³⁰ Γ[εωργίου] Β. Τσοκοπούλου, *Αιγυπτιακαί αναμνήσεις. Μέρος Α'. Η Ελληνική Αλεξάνδρεια. Πρόσωπα-Πράγματα-Τύποι*, Αθήνα 1896, σ. 47-48.

διαφορετικότητας των Ελλήνων της Αιγύπτου από τους Αθηναίους, μιας ανωτερότητας ως προς τον πολιτισμό, τον πατριωτισμό, την ευγένεια, εικόνα που άλλαξε όταν αργότερα έφυγε και επέστρεψε στην Αίγυπτο ως επισκέπτρια.³¹ Η εικόνα που είχε σχηματίσει, πάντως, η κόρη του Μπενάκη, δεν ήταν άσχετη και με τα όσα θυμόταν από τον οικογενειακό της κύκλο και το ελληνικό κράτος, με ενδεικτικό ένα παράδειγμα που αναφέρει, όπου ο πατέρας της συναντήθηκε με τον «πραγματικό βασιλέα της Αιγύπτου» Κρόμερ, για ένα ζήτημα που αφορούσε τους Έλληνες της Αιγύπτου, πολύ πριν ζητήσει ακρόαση ο γενικός πρόξενος της Ελλάδας· όπως συμπέρανε η Δέλτα, «Η ελληνική κοινωνία μετρούσε. Το ελληνικό κράτος, καθόλου».³²

Η εικόνα του πλούτου, που μπορούσε να ερμηνευτεί ως νεοπλουτισμός και επίδειξη ή άλλοτε ως δείγμα πατριωτισμού και παράδειγμα του Έλληνα που, μακριά από το ελληνικό κράτος, επιτυγχάνει, δεν αφορούσε το σύνολο των Ελλήνων της Αιγύπτου. Η «ελληνική κοινωνία» που αναφέρει η Δέλτα ήταν μια ομάδα αστών, από την οποία προερχόταν και με την οποία σχετιζόταν και η ίδια, ενώ τα δείγματα νεοπλουτισμού που αφθονούν στις πηγές μπορεί να συνιστούν, πέρα από την υποκειμενική αντίληψη περί αισθητικής του εκάστοτε περιγράφοντος, μιαν ένδειξη ως προς την κοινωνική άνοδο και τον εύκολο και γρήγορο πλουτισμό μικροαστικών στρωμάτων. Στον τύπο και σε άλλες πηγές υπάρχουν ακόμα αρκετές αναφορές σε Έλληνες εργάτες στην Αίγυπτο, που δεν μιλούσαν 5-6 ή έστω 2-3 γλώσσες δίχως κομπασμό ή επιτήδευση, που έζησαν ακόμα και δούλεψαν σε συνθήκες που περιγράφονται εξίσου ή και περισσότερο ζοφερά με τις αντίστοιχες της εποχής για τους Έλληνες στην Αμερική, για να μην αναφερθώ στις «ιστορίες από τη σκοτεινή πλευρά», σύμφωνα με μιαν πετυχημένη περιγραφή για τους πέρα από τον ιστοριογραφικό κανόνα του «επιτυχημένου» και «νομοταγούς» μετανάστες,³³ ιστορίες που συναντά κανείς σε αφθονία και στην Αίγυπτο. Οι περισσότεροι πάντως Έλληνες στην Αίγυπτο στη στροφή του αιώνα, όπως προκύπτει και από τη δική μου ως τώρα έρευνα, φαίνεται πως θα μπορούσαν να περιγραφούν, ακριβώς όπως και στην Αμερική της ίδιας

---

³¹ Π. Σ. Δέλτα, *Πρώτες ενθυμήσεις, Αρχείο της Π. Σ. Δέλτα (επιμέλεια Π. Α. Ζάννας)*, Ερμής, Αθήνα 1991, σσ. 68-70, 93, 152-153.

³² Στο ίδιο, σ. 151-152.

³³ Thomas W. Gallant, «Tales from the Dark Side: Transnational Migration, the Underworld and the “Other” Greeks of the Diaspora», στο: Dimitris Tziouvas (ed.), *Greek Diaspora and Migration since 1700. Society, Politics and Culture*, Ashgate, Λονδίνο 2009, σ. 17-29.

περιόδου,³⁴ μάλλον ως προερχόμενοι από μεσαία κοινωνικά στρώματα, σε ένα σχήμα που θα προσομοιάζε περισσότερο με ρόμβο.³⁵

Μερικές ερμηνευτικές προτάσεις

Στόχος αυτού του κειμένου δεν ήταν να αναλύσει την προέλευση και την κοινωνική διαστρωμάτωση των Ελλήνων μεταναστών στην Αίγυπτο ή στις Ηνωμένες Πολιτείες. Πολύ λιγότερο είχε σκοπό να αναπαραγάγει στερεότυπα, προχωρώντας σε γενικευτικές κρίσεις, ηθικής ή αισθητικής φύσεως. Περισσότερο επιχειρήθηκε να τεθεί ένας περαιτέρω προβληματισμός για τις προτεινόμενες τυπολογίες της ελληνικής μετανάστευσης στη στροφή του 20^{ού} αιώνα. Συγκεκριμένα, η συχνή διάκριση ανάμεσα σε «εμπορικές παροικίες» και «προλεταριακή» μετανάστευση, ως δύο φαινόμενα γεωγραφικά προσδιορισμένα (στην «καθ' ημάς Ανατολή» και πέραν του Ατλαντικού, αντίστοιχα), δεν είναι ικανοποιητική και χωρίς προβλήματα· επιπλέον, η προσθήκη μιας «ενδιάμεσης» μορφής μετανάστευσης δεν λύνει το πρόβλημα, ειδικά εφόσον τίθεται και πάλι σε αντιπαράβολή με την «εντελώς διαφορετική εμπειρία» της Αμερικής. Τουλάχιστον σε ό,τι αφορά τη στροφή του 20^{ού} αιώνα, ακόμα και σε αστικά κέντρα, όπου παλαιότερα η ελληνική παρουσία αποτελείτο κυρίως από ορισμένες εύπορες οικογένειες που ασχολούνταν με το εμπόριο, συχνά η μετανάστευση γίνεται πιο μαζική και ξεφεύγει από αυτό το στενό πλαίσιο, ενώ η κοινωνική κινητικότητα είναι σημαντική. Επιπλέον, η συγκυρία της έντονης μετανάστευσης στη στροφή του 20^{ού} αιώνα ίσως είναι προβληματικό να εξετάζεται και να ταξινομείται τυπολογικά στη βάση κατοπινών εξελίξεων και επιλογών των μεταναστών.

Ένας ακόμα στόχος αυτού του κειμένου ήταν η εξέταση και, κυρίως, η ερμηνεία κάποιων αντιλήψεων για τους Έλληνες της Αιγύπτου, οι οποίοι εξετάζονται σε αντιπαράβολή με αυτούς της Αμερικής. Συνήθως, οι γενικεύσεις είναι μεν προβληματικές, αλλά όχι και απόλυτα αυθαίρετες, αφού στηρίζονται σε κάποιες εμπειρικές παρατηρήσεις και μιαν επιλογή ανάμεσα σε διάφορες πληροφορίες. Ο

---

³⁴ Σωκράτης Δ. Πετμεζάς, «Δημογραφία. Η δημογραφική συγκυρία: η δεύτερη φάση της διαδικασίας “Δημογραφικής Μετάβασης” και η Υπερατλαντική Μετανάστευση», στο: Χρήστος Χατζηιωσήφ, *ό.π.*, *Α' Τόμος, Μέρος Ι'*, σ. 49.

³⁵ Κατερίνα Τρίμη, «Μια “αστική μετανάστευση”: από τις κοσμοπολίτικες πόλεις της Αιγύπτου στις πόλεις της Ελλάδας του '60», στο: Επιστημονικό Συμπόσιο, *Ελληνικός Αστικός Χώρος*, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας (Σχολή Μωραΐτη), Αθήνα 2003, σ. 206.

λόγος, για τον οποίο επιλέγεται να δοθεί έμφαση στο ένα ή στο άλλο στοιχείο, καθώς και ο τρόπος με τον οποίο γίνεται αυτό, με θετικό ή αρνητικό πρόσημο, συνιστούν πιθανά ερωτήματα μιας ιστορικής έρευνας. Έχω ήδη υπαινιχθεί ορισμένες υποψίες μου για τα αίτια της επικράτησης, στη στροφή του 20^{ου} αιώνα, συγκεκριμένων στερεοτυπικών απεικονίσεων του Έλληνα μετανάστη. Θα προσπαθήσω καταληκτικά να εισηγηθώ κάποιες ακόμα πιθανές εξηγήσεις για τα στερεότυπα που κυριαρχούν σήμερα σε σχέση με τους Έλληνες μετανάστες εκείνης της εποχής, με την κυρίαρχη εικόνα του «πατριώτη» αλλά και «κοσμοπολίτη» Έλληνα της «καθ' ημάς Ανατολής» να προβάλλεται σε αντιπαράβολή με την πιο «προλεταριακή» εικόνα του «κιτς» μετανάστη στην Αμερική.

Ένας σημαντικός παράγοντας είναι το ειδικό βάρος που διατήρησε η παρουσία Ελλήνων στην Αίγυπτο, εξαιτίας ορισμένων σημαντικών λογοτεχνών και «ευεργετών» που έζησαν και έδρασαν εκεί. Η εξιδανίκευση μιας «χρυσής εποχής», με την έμφαση να αποδίδεται στα – πιο ορατά έτσι κι αλλιώς – παραδείγματα των «επιτυχημένων», μπορεί να εξαργυρωθεί σήμερα είτε χρησιμοποιούμενη ως «προηγούμενο» για τις σημερινές φιλοδοξίες επιχειρηματιών, που αναζητούν μια μορφή συνέχειας στο παρελθόν,³⁶ είτε συμβάλλοντας στην ύπαρξη μιας θετικής εικόνας για τους «Αιγυπτιώτες», που βρέθηκαν στο δεύτερο μισό του 20^{ου} αιώνα στην Ελλάδα και ήθελαν να ενταχθούν στην κοινωνία της και στην αγορά εργασίας, χωρίς να βιώσουν αντίστοιχα αρνητική αντιμετώπιση με τους «Μικρασιάτες» πρόσφυγες του Μεσοπολέμου.³⁷ Ένας επιπλέον παράγοντας είναι και η συνεχιζόμενη παρουσία Ελλήνων στην Αμερική, σε αντίθεση με τους λιγοστούς Έλληνες που έμειναν στην Αίγυπτο· η φυσιολογική νοσταλγία και εξιδανίκευση του παρελθόντος εντείνεται όταν πρόκειται για μιαν εν πολλοίς απολεσθείσα κοινωνία. Θα προσέθετα, πέρα από την αναδιαπραγμάτευση της μνήμης για τη διεκδίκηση μιας πιο θετικής αντιμετώπισης ή απλά και για λόγους μόδας (με τις εμπορευματοποιημένες «έθνικ» και «οριένταλ» αναζητήσεις), την κριτική του «ελλαδικού» παρόντος, με την οποία άλλωστε ξεκίνησε αυτό το κείμενο· κριτική που δύσκολα θα μπορούσε να πείσει με όχημα τους «Ελληνοαμερικάνους», επιπλέον εξαιτίας της αρνητικής εικόνας των

---

³⁶ Lina Venturas, «“Deterritorializing” the Nation: the Greek State and “Ecumenical Hellenism”», στο: Dimitris Tziouvas, *ό.π.*, σ. 134-135.

³⁷ Κατερίνα Τρίμη, *ό.π.*, σ. 212-219.

Ηνωμένων Πολιτειών και του ρόλου τους (μαζί και ορισμένων «Ελληνοαμερικάνων») στη νεότερη πολιτική ιστορία της Ελλάδας.

Σε ταινίες και βιβλία, πτυχές από την ιστορία αστικών κέντρων όπως η Κωνσταντινούπολη, η Σμύρνη ή η Αλεξάνδρεια, από την πολυγλωσσία μέχρι την πλούσια και πικάντικη κουζίνα, προβάλλονται ως δείγματα ενός χαμένου «κοσμοπολιτικού» παραδείσου της «καθ' ημάς Ανατολής», που καταστράφηκε από έναν ανεξήγητο εθνικισμό. Οπτική που συχνά και κάπως αυθαίρετα παραγνωρίζει τη γεωγραφική κινητικότητα αυτής της περιόδου ή την έντονη κινητοποίηση στο όνομα του έθνους ανάμεσα σε σημαντικά τμήματα του πληθυσμού ακόμα και αυτών των «κοσμοπολίτικων» αστικών κέντρων. Οπτική ακόμα, η οποία είτε θεωρεί ξεκάθαρα είτε υπονοεί μίαν κοινωνία εντός του τότε ελληνικού κράτους, η οποία είναι στο σύνολό της ομογενοποιημένη, «υπανάπτυκτη» και κινητοποιημένη σε κάθε περιπέτεια του έθνους. Ίσως πρόκειται και για μια παθογένεια της κοινωνίας, η οποία απαιτεί επιλεκτικά εξιδανικευμένα (ή και δαιμονοποιημένα, σε άλλες περιπτώσεις) μοντέλα από το παρελθόν, προκειμένου να στηρίξει τις πολιτικές προτάσεις για το παρόν και το μέλλον, όπως εμφανίζονται σε κάθε συγκυρία. Ωστόσο, δεν είναι μικρή και η ευθύνη της ιστοριογραφίας, η οποία σε κάποιο βαθμό συνεχίζει να ασχολείται πρωτίστως με τους «μεγάλους άνδρες», ειδικά όσον αφορά την «καθ' ημάς Ανατολή», κάτι που περισσότερο από προϊόν της εξιδανικευμένης εικόνας που κυριαρχεί στο δημόσιο λόγο, μπορεί να οφείλεται και σε μεθοδολογικές επιλογές, σίγουρα όμως δεν έχει ως αποκλειστική αιτία τις διαθεσιμότητες των πηγών. Μια συμβολή των ιστορικών θα μπορούσε να είναι η καλύτερη και πληρέστερη κατανόηση του παρελθόντος μέσα από τη διεύρυνση των ενδιαφερόντων τους και την πιο κριτική ματιά στα παραδεδεγμένα της υπάρχουσας βιβλιογραφίας.